

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

*Л.Виговський** (м. Хмельницький)

СИСТЕМА ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ РЕЛІГІЇ ТА РІВНІ ЇЇ ВИЯВУ**

Сьогодні у суспільному житті релігія, без сумніву, виступає важливим фактором соціальної взаємодії людей, який може суттєво впливати на процес стабілізації чи дестабілізації суспільства, зумовлювати напрям його розвитку. Більша частина населення нашої країни, як свідчать конкретно-соціологічні дослідження, розглядає знання про функціонування релігії та принципи організації її інституалізованих форм як суспільно-значимі й необхідні для людини.

Проблема функціональності релігії, механізм її реалізації завжди цікавила релігієзнавців. Ця тематика тією чи іншою мірою була об'єктом дослідження В.Гараджі, Ю.Левади, М.Пісманика, О.Сухова, Д.Угриновича, М.Яблокова. Помітним є внесок у розвиток цього питання українських релігієзнавців М.Бабія, А.Колодного, Б.Лобовика, Л.Филипович та ін. Проте система функціональності релігії ще не була темою окремого дослідження.

Як відомо, термін “функція” досить широко використовується в науковій літературі. Проте він є багатозначним. В математиці, для прикладу, під функцією розуміється залежна змінна величина, тобто величина, яка змінюється в міру зміни іншої величини, яка називається аргументом. В біології вона розглядається як специфічна діяльність органу й організму (функція психіки, серця, підшлункової залози і т.д.). В кібернетиці функцією є направлена дія якоїсь системи чи підсистеми.

Зазначений термін може вживатися для характеристики будь-яких динамічних структур чи систем, що зумовлюється пізнавальними завданнями тих наук, в яких він використовується (математика, фізика,

* Виговський Л.А. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Хмельницького інституту регіонального управління та права.

** © Виговський Л.А., 2003

філософія, релігієзнавство). Таким чином, в більшості випадків з функцією пов'язується вибірково направлена дія системи (структури, цілого) на певні сторони зовнішнього середовища.

Аналіз застосування поняття “функції релігії” свідчить, що на сьогоднішній день в релігієзнавстві відсутній єдиний підхід до його розуміння. Багатоманітні підходи в релігієзнавчій літературі можна звести до того, що в кінцевому підсумку під “функцією релігії” розуміється або соціальне призначення релігії, або направлений релігійний вплив на суспільні відносини, або і те й інше разом взяті.

Останнє зумовлене тим, що як соціальне призначення, так і напрями її впливу на суспільні відносини, якщо їх брати окремо, не вичерпують собою поняття “функції релігії”. Якщо під “функцією релігії” розуміти тільки її соціальне призначення, то в цьому випадку це поняття буде мати надто загальний характер. При розумінні “функції релігії” тільки як певного напрямку релігійного впливу на суспільні відносини втрачаються деякі моменти тієї дії. У цьому зв'язку варто звернути увагу на недоцільність ототожнення або протиставлення напрямів релігійного впливу соціальному призначенню релігії і навпаки.

Поняття “функції релігії” повинно охоплювати одночасно як призначення релігії, так і зумовлений з цього напрямку вплив її на конкретні суспільні відносини. Тому, розглядаючи зміст певної функції релігії, слід мати на увазі зв'язок призначення релігії з напрямками її впливу.

“Поняття “функціонування”, “функції”, “функціональність”, – зазначає М.Бабій, – постають суттєвими елементами характеристики релігії як суспільного феномену і перебувають у тісному зв'язку й взаємозумовленості. Однак кожне з них має свій конкретний зміст, свою структуру, своє, образно кажучи, “предметне поле” вияву та реалізації” [Бабій М. Функціональність як сутнісна характеристика релігії // Академічне релігієзнавство.- К., 2000.- С. 554].

Варто зауважити, що в плані співвідношення терміни “функції релігії” і “функціональність релігії” є досить близькими, певним чином навіть тотожними за змістом, але поняттями, котрі не співпадають за обсягом. Іншими словами, вони розкривають один і той же зміст поняття, але з різних позицій. “Функціональність релігії в її філософсько-соціологічній експлікації, - пише М. Бабій, - можна розглядати як певну якісну визначеність, що характеризує іманентні цьому суспільному феномену здатність і можливості (внутрішні й інституційні) задовольнити специфічні духовні, життєві потреби людини, релігійних спільнот, соціуму, і які на практиці реалізуються через інтегративну сукупність конкретних функцій” [Там само.- С. 555].

Поняття “функції релігії” розкриває форми, способи, напрями, рівень впливу релігії на суспільство та особистість. В той же час, виступаючи виявом іманентних властивостей сутності релігії, її функції не можуть зводитися до них і не є їх простою “проекцією”. Тому не варто механічно пов'язувати функції і сутність релігії, оскільки явище завжди має елемент незалежності від сутності.

Функціональність релігії, по-перше, характеризує такий напрям впливу релігії на суспільні відносини, потреба в здійсненні якого зумовлюється історичною необхідністю її існування як соціального явища (запровадження, регулювання і охорона певного виду суспільних відносин).

По-друге, функціональність релігії виражає найбільш суттєві, головні риси самої релігії і направлена на реалізацію завдань, котрі стоять перед нею на певній стадії її розвитку.

По-третє, функціональність релігії, як правило, представляє напрям активної дії релігії, котра упорядковує певний вид соціальних відносин. Тому однією із важливих ознак функцій релігії є їх системність і динамізм.

По-четверте, необхідною ознакою функціональності релігії на суспільному рівні є стабільність, концептуальність, конкретний час дії. Про постійний характер функціональності релігії можна говорити в тому плані, що вона постійно притаманна релігії. Але це зовсім не означає, що незмінним лишається механізм і форми її здійснення, котрі змінюються і розвиваються у відповідності з потребами конкретно-історичного суспільства.

З метою чіткого усвідомлення поняття “функціональність релігії” необхідно виявити різницю між близькими за змістом із нею поняттями “роль релігії” і “функціональність релігії”. Поняття “роль релігії” розкриває значення релігії в житті людини і суспільства на певних етапах їх розвитку. Відповідаючи на питання, яка була (чи буде) роль релігії в розвитку того чи іншого суспільства, з необхідністю доведеться звернутись до з'ясування здійснюваних релігією функцій, котрі якраз і характеризують соціальне значення релігії. Тому поняття “роль релігії” є більш загальним від поняття “функції релігії”. Саме в цьому фіксується їх різниця.

Поняття “функціонування релігії” відображає механізм дії релігії в конкретно-історичній соціальній системі. Якщо “функції релігії” є збірним поняттям в тому плані, що воно відображає не тільки сьогодишнє і майбутнє релігії, то “функціонування релігії” відображає дію релігії зараз (звичайно, за умови, що інше спеціально не обумовлене).

Оскільки на практиці досліджувані процеси і явища носять системний характер, то і їх виявлення повинне мати системний підхід.

Системність виявляється у всіх сферах і на будь-яких рівнях об'єктивного світу. Системою виступає сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Через те системою може виступати кожний предмет чи явище реальності, які складаються з реально виокремлених частин, організаційно поєднаних в єдине ціле.

Розгляд функціональності релігії як єдиної цілісної системи дозволяє упорядкувати знання окремих функцій релігії, знайти критерій, на основі якого їх можна згрупувати. Такий аналіз дозволяє повніше зрозуміти зміст кожної функції, проникнути в їх сутність. Адже загальновідомо, що можливості пізнання є малоефективними, якщо воно обмежується рівнем одиничності, якщо за окремими елементами воно не прагне виявити систему.

Справа ще й в тому, що в реальному житті функції релігії не існують ізольовано одна від іншої. Вони, будучи змістовно тісно взаємопов'язаними між собою, в процесі реалізації можуть набувати взаємодоповнюючих форм, доповнювати або підсилювати одна іншу. Саме із-за цього жодна із функцій не може бути достатньо з'ясована без врахування її взаємодії з іншими функціями, тобто без вивчення її взаємодії в системі функціональності.

Система функціональності релігії, як вже зазначалося вище, являє собою складне, багаторівневе утворення. Тому є потреба розрізняти функцію релігії як цілого і функції цього цілого. “Співвідношення між цими рівнями, - вказує Л. О. Филипович, - підпорядковується загальнофілософським закономірностям між загальним (суспільством), особливим (етнос) і одиничним (індивід)” [Филипович Л.О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення.- К., 2000.- С. 76]. Функціональність релігії на цих рівнях має специфіку свого виразу як у змісті, так і у формі.

Питання про співвідношення у загальній системі функції релігії має важливе значення, оскільки. її структурним елементам притаманні функції, які мають відому специфіку, зумовлену предметом і методом регулювання даних елементів і їх призначенням в релігійному комплексі. В даній системі та чи інша функція релігії (чи їх сукупність) може більшою чи меншою мірою конкретизуватись функціями дещо нижчого рівня. Крім того, потрібно мати на увазі те, що загальні функції релігії не охоплюються (і не можуть охопити) всієї багатоманітності конкретних форм і шляхів впливу релігії на всю гамму суспільних відносин. Вони можуть “деталізуватись” в дії інших груп функцій релігії.

Складність самої системи функцій релігії, багатоманітність їх виявів зумовили неоднозначний підхід до розуміння їх сутності. В

релігієзнавстві з цього питання в загальному склалися два підходи. Так, представники першого в системі функціональності релігії намагаються знайти, виявити “специфічно релігійну функцію”. Зокрема, відомий релігієзнавець Д.Угринович вважає, що такою є ілюзорно-компенсаторна функція. Представники другого підходу, наприклад, О.Сухов, стверджує, що всі функції релігії носять “специфічний характер”. З точки зору М. Яблокова останній підхід є більш переконливим, оскільки шукає не специфічні для релігії функції, а специфіку виконання релігією тих чи інших соціальних функцій, котрі зумовлені потребами суспільства, соціальних груп та індивідів [Див.: Яблоков Н.И. Социология религии.- М., 1999].

Зрозуміло, що в системі функціональності релігії за ступенем впливу на людину і суспільство можна виокремити основні і неосновні функції. Основні функції – це найбільш загальні, найважливіші напрями впливу релігії на особистість, людські спільноти та структурні елементи суспільства. До них більшість релігієзнавців відносять світоглядну, компенсаційну, регулятивну, комунікативну, терапевтичну, аксіологічну, культурозберігаючу, етноформуючу та інші [Див.: Релігієзнавчий словник / За редакцією професорів А.Колодного та Б.Лобовика.- К., 1996.- С. 361; Васильев Л.С. История религий Востока.- М., 1999.- С. 7-8; Релігієзнавство: Підручник/ За ред. В.Лубського та В.Теремка.- К., 2000.- С. 35-37; Черній А.М. Релігієзнавство.- К., 2003.- С. 49-53.]. При цьому частина дослідників підкреслюють, що зазначені функції не вичерпують всього обсягу соціального виміру релігії. Більше того, в цій системі є й такі функції, які не мають прямого відношення до релігії. “Той чи інший елемент релігії, - пишуть А.Єришев і М.Лукашевич, - може забезпечувати і таку діяльність, яка не стає функцією інших елементів (наприклад, релігійна організація і її різні ланки можуть вести виробничу, екологічну, просвітницьку й іншу діяльність” [Єришев А.А., Лукашевич Н.Н. Социология религии.- К., 1999.- С. 60]. Таким чином, можна говорити і про неосновні функції релігії, які, будучи складовими структурними частинами основних функцій, являють собою напрям діяльності релігії в більш вузьких сферах суспільного життя, для прикладу, в освіті чи благодійництві. Вони можуть проявлятися епізодично, локально, своєрідно. Звичайно, при цьому не варто забувати, що сам термін “неосновні функції” є досить умовним. По перше, його вживання правомірно лише постільки, оскільки допомагає відокремити більш широкі за обсягом і загальні за змістом функції релігії. По-друге, в певних суспільствах під впливом тих чи інших чинників неосновна функція на деякий час може стати основною, домінуючою для тих чи інших верств населення. При цьому потрібно не забувати і про те, що

функції релігії можуть носити амбівалентний характер, тобто існувати і як дисфункції. “Найважливіше полягає в розумінні того, - зазначає В.Гараджа, - що в різних суспільствах різні релігії виконують неоднакові функції, тобто не можливий універсальний функціоналізм як спроба просто перерахувати функції релігії, котрі вона виконує в будь-якому суспільстві, або ... повинна виконувати [Гараджа В.И. Социология религии.- М., 1995.- С. 102]. При цьому потрібно розглядати конкретно-локальну специфіку складної взаємодії і взаємо опосередкування особистісного, групового і суспільного типів суб'єктів функціонування. Так, для прикладу, релігія може виконувати інтегративну функцію, оскільки об'єднує віруючих однієї конфесії. Водночас їй характерна і дисфункція, котра проявляється в роз'єднанні громадян за конфесійною ознакою. Для ілюстрації достатньо навести приклад Північної Ірландії, де сутички католиків з протестантами на релігійному ґрунті часто закінчуються кровопролиттям, а то й смертю.

Розглядаючи систему функцій релігії, потрібно пам'ятати, що вона не є раз і назавжди даним, незмінним утворенням. Зумовлені розвитком суспільства зміни в ньому можуть породжувати й відповідні зміни і в змісті, і у формах реалізації функцій релігії. “Традиціоналізована конфесійна структура, - слушно зауважує А.М. Колодний, - зазнає помітних змін в процесі розвитку суспільства. Зокрема зростає роль в релігійній системі її віроповчального елементу, спостерігається спрощення культової практики, все більше ієрархізованою стає організація релігійного життя, з'являється велике різноманіття позакультових релігійних об'єднань” [Колодний А.М. Феномен релігії.- К., 1999.- С. 20].

Таким чином, функціональність релігії не може виступати як незалежна змінна, оскільки зумовлюється історично, соціально і конфесійно. Розгляд її функцій в такому контексті дозволяє подолати апологетичність характеристик історичних типів релігій, виявити їх динамічну специфіку і системні відносини в суспільстві. Тому виникнення нових релігій можна розглядати, як реакцію на те, що “стара” релігія в умовах об'єктивно трансформованого суспільства більше не здатна задовольняти його нові духовні потреби.

Функціональність релігії певною мірою можна звести до сукупності ролей, котрі релігія виконує щодо спільноти людей. Вона носить соціальний характер життєспрямованості людей, а також визначає або корегує майже всі форми поведінки індивіда, його активності із-за його залежності від соціального оточення. Число функцій релігії досить велике і вони проявляються практично у всіх сферах життя людини та суспільства. Вони не однопорядкові, тому створюють певну ієрархічну структуру.

Всю сукупність функцій релігії, виходячи з соціальної ролі, форм та засобів виявів, можна звести до координаційної та ієрархічної структурованої системи, головними елементами якої є світоглядно-сенсотворяча, соціально-організаційна, ціннісно-регулятивна та комунікативна-трансляційна функції.

Системоутворюючим елементом всієї системи функціональності релігії виступає світоглядно-сенсотворяча функція. Це пояснюється тим, що при всьому розмаїтті завдань і функцій релігія тим не менше має досить конкретне призначення, оскільки покликана дати індивіду розуміння сенсу життя. Це реалізується через світогляд, котрий, виступаючи способом духовно-практичного освоєння дійсності людиною, відповідно детермінує соціальну направленість її діяльності. В цьому плані зазначена функціональність релігії проявляється не тільки в тому, що вона дає людині картину світу, але, як справедливо зауважує А. Єришев, проявляється “перш за все в тому, щоб, завдячуючи цій картині, вона зуміла знайти сенс життя. Саме тому світоглядну функцію релігії ще називають функцією сенсопокладання або функцією значення” [Єришев В.О. Религиоведение.- К., 1999.- С. 45]. Зрозуміло, що саме світогляд зумовлює розуміння сутності сенсу життя індивіда й детермінує його конкретні життєві цілі і тим самим спонукає до діяльності по їх реалізації.

“Світогляд, - зазначає Л.Кривега, - визначає горизонт бачення людиною світу, формує її позицію до всіх життєво важливих моментів її буття. До того ж, позицію не тільки теоретичну, але й практичну, яка визначає не тільки цілі, ідеали і сенс життя й життєдіяльності індивіда, але й засоби їх реалізації, а також сам спосіб соціальної активності” [Кривега Л.Д. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства.- Харків, 1999.- С. 4]. Таким чином, саме світогляд визначає конкретну життєву програму особистості. Для її реалізації вона змушена відповідно корегувати зміст і форми власної діяльності або, у певних випадках, від деяких відмовитися. Зрештою, діяльність людини “визначається сенсом життя, якщо таким є примноження речового багатства, то природно це веде до гіпертрофованого розвитку матеріальних потреб. І навпаки, ставши метою життя, духовний розвиток зумовлює в структурі особистості відповідні потреби” [Коган Л.Н. Цель и смысл жизни.- М., 1984.- С. 223].

Світоглядно-сенсотворяча функція, даючи людині відповідь на питання про сенс життя і цим зумовлюючи зміст її діяльності, надає цілісності і єдності всім елементам системи функціональності релігії, виступає її інтегративним началом. Це пояснюється тим, що вона в ієрархії функцій даної системи займає провідне місце. Знаходячись у корелятивному зв'язку з іншими функціями системи, вона надає їм

відповідної світоглядно-ідейної орієнтації. Тому світоглядно-сенсотворяча функція зумовлює відповідний зміст інших функцій релігії, задає їм відповідну соціальну направленість, котра відповідає інтересам тієї чи іншої конфесії.

Звичайно, при цьому не потрібно забувати, що ступінь впливу цієї функції на складові елементи даної системи носить діалектичний характер. Тому він не є однозначний, оскільки і вказані елементи мають відносну самостійність у певних світоглядних межах. Деякі з них можуть знаходитись під безпосереднім або опосередкованим впливом світоглядно-сенсотворячої функції. Тому світоглядна функція більш оперативно й активніше впливає на соціально-організаційну функцію, ніж, скажімо, на комунікативно-трансляційну. Саме така відносна самостійність і певна “відокремленість” елементів в загальній системі функцій релігії дає можливість існувати в ній і функціям з різним світоглядним “відтінком”, звичайно, в певних межах. Тому поведінка віруючої людини у певних ситуаціях може не відповідати конфесійним вимогам.

У релігійному світогляді вузловою є проблема усвідомлення власної смертності і умов досягнення безсмертя. Вона вирішується шляхом формування концепції безсмертя людини, що, відповідно, зумовлює і зміст цінностей земного життя. “Ідея смерті, - як зазначає К.Кастанеза, - це єдина річ, яка гартує нам дух” [Кастанеза К. Отдельная реальность.- М., 1991.- С. 42]. Тому основний зміст, наприклад, православної концепції безсмертя полягає в тому, що в дуальній людині душа є безсмертною і буде вічно існувати в потойбічному світі. Але, щоб цього досягнути, людина повинна відповідно діяти в земному житті, тобто дотримуватись сукупності релігійних норм, приписів релігійної моралі. Тому релігійний світогляд з точки зору вічності “піднімає” людину над повсякденними турботами, “мирською суетою”, робить їх другорядними і, відповідно, зумовлює цінність майбутнього потойбічного життя. “Функціональна спроможність релігії, - зазначає О. Бучма, - виходить далеко за межі індивідуальної свідомості, коли постає як стверджуючий дієвий чинник для людської спільноти. Саме в такий спосіб релігія набуває суспільного значення” [Бучма О. Людина, суспільство, релігія. Духовні трансформації на зламі тисячоліть // Українське релігієзнавство.- 1999.- №8.- С. 12].

Відтак сутність соціально-організуючої функції релігії проявляється в тому, що вона, виступаючи засобом соціалізації людей, є основою забезпечення стабільності суспільства, його постійного відтворення, демаркації (відділення) однієї людської спільноти від іншої. Вона інтегрує людей в певні спільноти на різних рівнях (колектив, держава і т.д.). Тому “в процесі розвитку і диференціації суспільства релігія посідає

особливо значуще місце в його житті, вона інституалізується і, поряд з виконанням своєї первинної функції соціалізації індивіда, вирішує завдання легітимації державного ладу, моралі, права” [Релігієзнавство: Предмет, структура, методологія. / за ред. проф. А. Колодного та проф. В. Лобовика.- К., 1979.- С. 193].

Ціннісно-регулятивна функція релігії виступає як засіб регуляції соціальної поведінки людини через відповідні релігійні норми і цінності, котрі зумовлюються релігійною картиною світу. На їх основі формуються стабільні взірці взаємодії людей, їх поведінки на мікро- і макрорівнях.

Як вже зазначалось раніше, сама система цінностей людини, суспільства зумовлюється розумінням сенсу життя. Відтак, зумовлена релігійним типом світогляду, система цінностей індивіда позначається на всіх сферах його духовної діяльності, об'єднує інші функції відповідними ідейними, етичними та естетичними засобами. Тому релігійне розуміння цінностей (земних, небесних) виступає джерелом безпосередніх мотивів діяльності віруючої людини, для якої головним виступає життєва мета - досягнути спасіння душі в потойбічному світі. Через те для неї пріоритетними є не стільки матеріальні, як духовні цінності, котрі наближають її до Бога і Царства Божого. Особистісні цінності відображаються у свідомості в формі ціннісних орієнтацій – найважливіших елементів внутрішньої структури особи, закріплених життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю їх переживань. Вони відмежовують значиме, істотне для даної людини від неістотного, не значимого.

Комунікативно-трансляюча функціональність релігії є досить важливою і безпосередньо проявляється в процесі соціалізації, передачі життєвозначимої інформації, обміну досвідом, зміцнення зв'язків між членами колективу, конфесії. Спілкування є першою життєвою необхідністю людини, а це - обмінюватись з іншими інформацією, співпереживанням, співчуттям, а також самоутвердження в соціальній групі, колективі, суспільстві.

Слід зауважити, що комунікативно-трансляюча функція релігії теж знаходиться в корелятивному зв'язку із світоглядом. Тому релігійний світогляд суттєво впливає як на зміст цієї функції, так і на форму її реалізації. Тому утвердження цінності спілкування людини з іншою на релігійних засадах дозволяє їй утверджуватися як особистості.

Зрозуміло, що функціональність релігії не підлягає прямому чуттєвому спостереженню. Її не можна зафіксувати за допомогою певних вимірювальних приладів. Це свідчить про те, що ми маємо справу з ідеальністю. Тому дослідження функцій релігії передбачає розгляд

суб'єктів їх впливу. Таким суб'єктом насамперед постає конкретна особистість, котра “виступає як соціальний вияв кожної людини, виражений у конкретній та індивідуальній характеристиці” [Філософія. / За ред. І.Ф. Надольного.- К., 1997.- С. 407]. Тому релігія не існує в абстрактній самостійності, а функціонує як “трансформована”, “вплетена” в індивідуально-конкретні потреби, цілі кожної особистості. Через те можна говорити про функціональний вплив релігії на особистість. Зрозуміло, що особистість існує в першу чергу у суспільних групах, котрі поєднують людей на ґрунті родинних зв'язків (сім'я), місця проживання, професії тощо. Це – мікрорівень, для якого характерним є безпосереднє стійке спілкування членів сім'ї, групи, колективу. Цей рівень постає основою формування і вияву групових релігійних уявлень, цінностей та норм поведінки.

Наступний рівень впливу функціональності релігії – макрорівень. Він характеризується ступінню практичного вияву її функціональності в межах великих соціальних груп, етнічних спільностей (племен, народностей, націй), вікових груп (діти, молодь, пенсіонери), об'єднань за статтю (чоловіки, жінки), а також держави. Як бачимо, це – численні об'єднання людей. Саме тому безпосередні особисті контакти тут значно послаблені. Ці спільноти об'єднуються вже не на засадах особистої зацікавленості, а на основі фундаментального інтересу, що зумовлюється певним світоглядом, котрий зумовлений конкретною релігією.

В умовах формування планетарної свідомості людини можна говорити і про новий рівень вияву функціональності релігії – мегарівень. Для нього характерним є перехід до нової соціокультурної реальності в умовах постмодернізму, котрий зумовлює трансформацію традиційного відтворення релігійності.

Звичайно, реалізація функціональності релігії на макро- і мегарівні можлива лише через поєднання з мікрорівнями, оскільки носієм релігійності в першу чергу є конкретна особистість.

Таким чином, функціональність релігії виступає системним явищем, в якому її функції структуровані в координаційну й ієрархічну систему, що має конфесійну визначеність і направленість, оскільки реалізується через діяльність релігійних інститутів, організацій, віруючих людей.